

İSLAM DÜŞÜNÇESİNDE İLK MUHALİF: MA'BED EL-CÜHENÎ (Ö. 83/702?)

-The First Rival in Islamic Thought: Ma'bad al-Jahanî (ö. 83/702?) –

Abdulnasır SÜT

Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Kelam Doktora Öğr.

Kültür ve Turizm Bakanlığı Uzman Yrd.

nasr_12@hotmail.com

Abstract *The Phenomenon of opposition or rivalry in early Islam is something we can trace back through Mabad al-Juhani, who resisted for his thought and suffered much in this regard. Although he has huge impact on his successors via his thought and action, very little is known about him. He is also a scholar who drew much criticism from Sunni part. He was called as the core or chief of mischief or fitna. The following paper deals with this scholar with the environment he lived in on the one hand and and tries to evaluate the criticism made by Sunnis on the other.*

Key Words: *Ma'bad al-Juhani, intellectual and political opposition, Umayyad ruling class, predestination.*

Hayatı ve Kişiliği

Ma'bed el-Cühenî'nin hayat hikâyesi ve kişiliği hakkında çok sınırlı bilgiler mevcuttur. Bu konuda kaynaklarda var olan veriler sınırlı olmanın yanında birazda tekrar niteliğine sahiptir. Bu, onun yaşama şekli, kişiliği, ahlakı ve özellikle bizi ilgilendiren görüşleri hakkında kâmil bir kanaate sahip olmayı, kesin bir yargıya varmayı zorlaştırmaktadır.

Ma'bed el-Cühenî'nin doğum tarihi ve yeri konusunda net bir bilgiye sahip olmamakla beraber, onun Kufe'de h. 20/640 yılında veya daha erken doğduğu muhtemeldir.¹ Neşşâr, onun Medine'li olduğunu ifade ederken bazı âlimler de onun Basra'lı olduğunu belirtirler.² Kanaatimizce bu ikili nitelendirmeler onun önceden Medine'de yaşaması daha sonra da Basra'da hayatını devam ettirmesinden kaynaklanmaktadır.

---

¹ Josef Van ESS, “Ma'bad b. Abdallah b. Ukayl Al-Djuhani” md. The Encyclopaedia of Islam, (New Edition), vol. 5, Leiden, 1979.

² Ebi Kasım Ali b. Hasan İbn Asakir, *Tarihu Medinet-i Dimeşk*, Thk: Ali Şîrî. Dar'ul-Fikr, c. 59, s. 312-322.

İsmi konusunda değişik nitelendirmeler bulunmakla beraber onun gerçek ismi Muhammed b. Abdullah b. Üleym (bazı kaynaklarda Uleym yerine Ukeym, Uveyym, Uveymir de geçer) el- Cühenî'dir.³ Bazı Kaynaklarda, özellikle günümüz yazarlarınca daha çok, Ma'bed b. Halid el-Cühenî isminin de ona nisbet edildiği görülmektedir.⁴ Bu her iki isminde Ma'bed için kullanılma ihtimali olabileceği gibi, Ma'bed b. Abdullah b. Ukeym el- Cühenî'nin doğru olma ihtimali daha yüksektir.⁵ Dedesinin ismi Ukeym olan Ma'bed'in ölüm tarihini de çoğu araştırmacı h. 80/ 699 olarak vermekte ise de bunun da doğru olmadığı ileride izah edilecektir.

Kudaa kabilesinin Cuheyne batnına sahip olan Ma'bed'in mevali olduğu Basra'da Hasan-ı Basri'nin derslerine devam ettiği rivayetler arasındadır.⁶ İslam âleminde kader meselesini konuşan ve kurcalayan ilk kişi olduğu noktasında Ehli Sünnet ulemasının hemen hemen ittifak halinde olduğunu söyleyebiliriz.⁷

Yahya b. Ya'mer, Ma'bed'in kader konusunda konuşan ilk kişi olduğunu belirttikten sonra onu ihdas eden kişi ve kader (yani irade hürriyeti) konusunda, karşılaşacağı ilk sahabeden bilgi alacağını beyan eder. Ashaptan Abdullah b. Ömer (ö.73/692) ile karşılaşır ve ona bu durumdan bahseder. Abdullah da Kaderileri eleştirir ve onları ayıplar.⁸ Kader düşüncesinin nereden kaynaklandığına dair farklı

³ Ebi Feth M.b. Abdulkerim b. Ebi Bekr Ahmed eş-Şehristani, *El-milel ve'n-Nihal*, c.I-II, Thk:Emir Ali Mehna, Ali Hasan Faur. Daru'l-Marife, Beyrut-Lübnan, s.40 ; J. Van ESS, *a.g.md.*, 935 ; M. Münir Abduh Ağa Dimeşki, *Numuzecu Mine'l-A'mali'l-Hayriyye fi-İdareti't-Tıba'âti'l-Müniriyye*, Riyad, H.1349, M. 1988, s.234 ; İbn Hacer el-Askalani, *Tehzibu't-Tehzib*, Darsader, Beyrut, H. 1326, c.10, s. 414; Ebi M. Ali b. Ahmet b. Said Endulisi İbn Hazm, *Cemheretü Ensabi'l-Arab*, Beyrut-Lübnan, 1983. H. 1403, s.445 ; İbn Asakir, *a.g.e.*, 312.

⁴ İbn Asakir, *a.g.e.*, 314 ; Ali Sami en-Neşşar, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, Çev.: Osman Tunç. İstanbul, 1999, c .2, s. 69.

⁵ Mustafa Öz, "Ma'bed el-Cühenî", DİA., c. 27, s. 281.

⁶ Şerefettin, M.: "Kaderiyye yahut Mutezile", *Darülfünun İlahiyat Fak. Mecmuası*, S. 15, s. 1.; Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev.: Ethem Ruhi Fırlı. Ankara, 1981, s. 103; Talat Koçyiğit, *Hadisçiler ile Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, AÜİF Yay., 1969, s. 62.

⁷ Abdullah M. b. Ahmed b. Osman Zehebi, *Mizanu'l-İtidal*, c.1-4, Thk.: Ali M. Becavi. Dar'ul-İhya'il-Kutub'il-Arabiyye, c.4, s.41; Hangi alimin Ma'bed'in kader konusunda ilk konuştuğunu ve Kaderiyyenin başı olduğunu ifade ettiğini öğrenmek için Bkz: İbn Asakir, *a.g.e.*, 312-325.

⁸ Ebu İsa M. b. İsa b. Sevre Tirmizi, *Süneni Tirmizi Tercümesi*, Terc: Osman Zeki Mollamehmetoğlu, İstanbul, c.4, s. 367-369.

rivayetler Ma'bed'in ismi üzerindeki spekülasyonları artırmıştır. Ma'bed'in Susen adında aslen Hıristiyan olan, sonra Müslüman olan ve tekrar Hıristiyanlığa dönen bir Irak'lıdan kader anlayışını aldığına dair çeşitli rivayetler,⁹ onun selefi çizgiden uzaklaştığına işaret olarak kullanıla gelmiştir. Bunun böyle olduğu hususunu, kuşkulu olarak algılayanlar da mevcuttur. Watt, bunun ihtimal dâhilinde olmayabileceğini, bunun daha sonra ki süreç içerisinde muhaliflerince Kaderileri mahkum etmek için uydurdıkları bir gerekçe olabileceęini¹⁰ ifade etmektedir. Neşşâr da böyle bir şeyi İslam'ın ilk dönemleri için söylemenin mümkün olmadığını ifade etmektedir.¹¹ Kanaatimizce de doğru olan budur. İslam düşüncesinin başlangıç dönemi olarak görülebilen bu devir de, Hıristiyanların, Yunan ve Farisi inanç ve düşünüş tarzının Müslümanlara etki ettiğini söylemenin hiçbir bilimsel temeli görünmemektedir. Zaten ilk dönem İslam toplumun yaşadıkları siyasi, sosyal ve ekonomik süreç, bu konuların su yüzüne çıkmasına ve tartışılmasına zemin hazırlamıştır. İlk dönem İslam toplumun kendi bünyesinden kaynaklanan siyasi ve sosyal aksaklıklar, dini ihtilaflar, onları böyle tartışmaların içine itmiştir.

Sünni kelimcilerin, Hasan-ı Basri'nin kaderi olmadığı yönünde gösterdikleri çabalar, öyle güçlü bir otoriteyi Kaderilere layık görmemeleri, onları mahkum etmek istemelerinden kaynaklanan bir durum olduğu anlaşılmaktadır. Onun kaderi olduğunu,¹² Emevi Yönetiminin faaliyetleri karşısında duruşunun Adalet ve Tevhid yandaşlarınınki ile aynı paralelde olduğunu,¹³ yani onun irade hürriyetini, insanların yapıp etmelerinden sorumlu olduğunu savunduğu, Emevi cebr ideolojisini benimsemediği yönündeki rivayetler,¹⁴ onun kaderilerin düşüncelerini

⁹ Ağa Dimeşki, *a.g.e.*, 235; Muhammed Ebu Zehra, *İslam'da Siyasi İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*. Çev.: Komisyon. Hisar Yay., İstanbul, s.139; Montgomery Watt, *a.g.e.*, 103; Henry Laoust, *İslamda Ayrılıkçı Görüşler*, Çev.: Ethem Ruhi Fiğlalı, Sabri Hizmetli. İstanbul, 1999, s. 64; İbn Hacer, *a.g.e.*, 415 ; İbn Asakir, *a.g.e.*, 219.

¹⁰ Montgomery Watt, *a.g.e.*, 103.

¹¹ Ali Sami en-Neşşâr, *a.g.e.*, c.2, s.65.

¹² Muhammed Âbid el-Cabiri, *İslam'da Siyasal Akıl*. Çev.: Vecdi Akyüz. Kitabevi Yay., İstanbul, 1997, s. 604.

¹³ Muhammed Ammara, *Mutezile ve Devrim*, Çev.: İbrahim Akbaba. İstanbul, 1998, s.74-85.

¹⁴ Hasan-ı Basri'nin Hişam b. Abdülmelik'e yazdığı "kader" risalesi, onun Emevi yönetiminin cebr anlayışını benimsemediğini göstermektedir. O bu risalesinde insanın yapıp etmelerinden mesul olduğunu ve bunu Allah'ın takdirine bağlamanın, Allah'a büyük iftira olduğunu ayetlerle açıklamaktadır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. İlhami Güler,

benimsemediği yönündeki rivayetlerden daha güçlü ve muteber kabul edilir. Bu çabadan olmalı ki, bazı düşünürler Hasan'ı ikisi arası orta bir yola yerleştirirler. Bunu buraya aktarışımızın nedeni, Hasan'ın Ma'bed'i kendi meclisinden kovduğu yönündeki iddianın doğruluğu üzerine bir soru işareti koymak istememizden kaynaklanmaktadır. Ma'bed'in ölümü esnasında Hasan-ı Basri ile karşılaşan annesi, ona oğlunun "adalet" görüşünü savunduğuna şahit olduğunu ifade etmesi de¹⁵, Ma'bed ile Hasan arasında olumlu bir ilişkinin var olduğuna delil olarak gösterilebilir. Ki ileride görüleceği üzere Emevilerin zulümlerini kadere izafe etmelerine kızan Ma'bed, bu durumu, Hasan'ı kendine yakın görmüş olmalı ki ona anlatmaya gidiyor. Ve Hasan-ı Basri'nin verdiği tepki, Ma'bed'in hassasiyetini ve haklılığını kabul ettiğini göstermektedir.

Ma'bed, İslam toplum yapısının oluştuğu ilk dönemdeki en önemli şahsiyetlerden biri kabul edilebilir. O, tabiiinden sözüne güvenilir bir hadisçidir.¹⁶ Zehebi (ö:748/1347) de O'nun güvenilir bir tabiin olduğunu ama kaderden bahsederek kötü bir çığır açtığı için sapıtılmış olduğunu ifade eder.¹⁷ Hatta İbn Hacer (ö:852/1449), İbn Ebi Hatem ve el-Askeri'nin onun için sahabe, hadis konusunda güvenilir bir insan, Basra'da kader konusunda konuşan ilk kişi ve Kaderiyye'nin başı olduğunu söylediklerini nakleder.¹⁸ Burada dikkatimizi çeken diğer bir husus, Ma'bed'in hadisçi kişiliğinin de varlığıdır. O hem hadis rivayet etmiş, hem de ondan hadis rivayet edilmiştir. Aslında bu çoğu kaderi için geçerlidir. O zaman Basra'lı ravilerin çoğu kaderiyyedendi. Raviler daha sonraları bunlardan rivayette bulunmuşlardır. Önemli bir hadis alimi de olan Ahmed b. Hanbel de onlardan rivayetlerde bulunmuştur.¹⁹

İbn Kesir (774/1373) de Ma'bed'in hadis rivayetinde bulunduğunu belirterek, İbn Abbas, İbn Ömer (ö:73/692), Muaviye, İmran b. Hüseyin (ö:52/672) ve diğer bazı kişilerden hadis rivayetinde bulunmasını göz önüne alarak onun döneminin ileri gelen âlimlerinden olduğuna işaret etmektedir. J. Van Ess de onun Halife Hz. Osman ve Muaviye'den hadis rivayetinde bulunduğunu nakleder. İbn Hacer'in

Allah'ın Ahlakiliği Sorunu, Ankara, 2002, s. 84-88; Muhammed Ammara, *Mutezile ve Devrim*, s.74-85.

¹⁵ Mustafa Öz, *a.g.md.*, s.281.

¹⁶ İbn Asakir, *a.g.e.*, 317 ; Ali Sami en-Neşşar, *a.g.e.*, c.1, s.319.

¹⁷ Zehebi, *a.g.e.*, c.4, s.141; Ağa Dımeşki, *a.g.e.*, s.236

¹⁸ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 405, 414 ; İbn Asakir, *a.g.e.*, s.317.

¹⁹ Ali Sami en-Neşşar, *a.g.e.*, c.2, s. 214.

Tehzib'inde bu liste kabarmaktadır. Ma'bed'in mürsel hadis olarak Huzeyfetu'l-Yemani, Ömer, Osman, Sâ'b b. Cesame, İmran b. Huseyn, Muaviye b. Ebi Sufyan, Hasan b. Ali (ö:49/669) ve İbn Abbas'dan rivayette bulunduğunu kaydeder.²⁰ Hatta onun sika ravilerden biri olduğuna dair rivayete de göndermede bulunur. Bu isimler dışında Hasan b. Ebi Talib'ten, mürsel olarak Ömer b. Hattab'dan, Osman b. Affan'dan, Himran b. Eban'dan, İbn Ömer'den, İbn Abbas'tan, Haris b. Abdillah'tan rivayette bulunmuş ve kendisinden de şu isimler rivayette bulunmuşlar: Katade (ö: 117/735), Malik b. Dinar, Avf el-Arabi, Muaviye b. Kurre el-Muzeni, Zeyd b. Ruf'e.²¹ Bu bilgilerin ne kadarının doğru veya yanlış olduğunu değerlendirme imkanına sahip değiliz. Ancak, onun İslam'ın ikinci temel kaynağı olan hadislerle iştiğal etmesiyle ilgili rivayetlerden Ma'bed'in kendi toplumunun temel referanslarına itibar ettiğini, İslam'ın kültürel postulatlarıyla içli dışlı olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.

J. Van Ess, Sıffin Savaşından sonra tarafları teskin etmek için Ma'bed'in önemli rol aldığı, hakem olayında hazır bulunduğu, bu konuda Ebû Musa el-Eşari (ö. 60/657) ile Amr b. As arasındaki toplantıya katıldığı şeklinde bir bilgiye dikkat çektikten sonra, bunun pek de güvenilir bir bilgi olmadığını ifade eder.²² Bu bilgi, ve fetih günü Cüheyne kabilesinin sancağını taşıyan dört kişiden birinin Ma'bed olduğu yönündeki rivayet²³ doğru kabul edilirse, Ma'bed'in önemli bir konumda olduğu söylenebilir. Çünkü, hiyerarşik yapılanmanın toplumun temeli olduğu bir ortamda ön plana çıkabilecek konumda olmak, kendi ailesi, kabilesi içerisinde ön planda olduğuna ve toplum tarafından saygı gördüğüne bir delil olarak algılanabilir.

J. Van Ess, Ma'bed'in Muaviye ile ilişkisi olduğunu, Halife Abdülmelik (ö:86/705)'in onu bir noktaya kadar takdir ettiğini, onu Bizans'a büyükelçi olarak gönderdiğini ve kendi oğlu Said el-Hayr'ın eğitimi için onu tuttuğunu belirtir.²⁴ Buna benzer bir bilgi İbni Asakir'de şöyle geçmektedir:

²⁰ Listenin devamı için Bkz. İbn Hacer, *a.g.e.*, s.414.

²¹ İbn Asakir, *a.g.e.*, s. 312.

²² J. Van Ess, "The Qadariyye In Syria: A Survey, Proceeding of The First International Conferance on Bilad al-Sham", 20-25 April 1974. Amman – 1984. *IRCICA*: 53-60. s.54

²³ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 405; A.S. Triton, *İslam Kelamı*, Çev.: Mehmet Dağ. Ankara, 1983, s. 52.

²⁴ j. Van Ess, *a.g.md.*, 936; *a.g.m.*, 55.

“*Abdumelik b. Mervan, Ma’bedi Rum diyarına göndermek için Dımaşk’ta (Emevilerin başkenti) öne çıkardı. Sonra oğlu Said b. Abdumelik’in yanına, mueddiplik ve öğreticilik yapması için görevlendirdi.*”²⁵

Buradan da anlaşılmaktadır ki Ma’bed el-Cüheni, ilmi bir yetkinliğe ve saygın bir çevreye sahiptir. Yaşadığı dönem itibari ile toplum üzerinde etkili bir kişiliğe sahip olduğu ifade edilebilir. Eğer Ma’bed gerçekten büyükelçi olarak o zamanın en güçlü ülkelerinden Bizans’a atanmışsa, bu onun politik bilgi ve becerilerinin var olduğunu bize göstermesi açısından önemlidir. Halifenin oğluna mürebbiyelik yapması da, onun bilgi ve donanımından Emevi idarecilerin dahi şüphe duymadığını göstermektedir.

Ma’bed ömrünün çoğunu Medine’de geçirmiş, son zamanlarında Basra’ya göç etmiş ve orada da önemli bir nüfuz kazanmıştır. Hem Medine de hem de Basra’da kaderi düşüncenin en meşhur mümessilidir.²⁶ Fikirlerinin yaygınlık kazandığı yer Medine değil de Basra’dır.²⁷ Bununla beraber Mekke ve Medine’de pek çok âlimi etkilemiştir.²⁸ Medine’de Muhammed b. Hanefiyye (ö:81/700)’nin kurmuş olduğu medresenin bir öğrencisiydi. Aynı zamanda Hz. Osman zamanında Ümeyye oğulları ile araları bozulmaya başlayan Ebû Zerr’ı Gıfari’nin de talebesidir. Ve Ebû Zer’den rivayetlerde bulunmuştur.²⁹ Ebû Zerr’in Emevi yönetimine olan muhalefeti ve Muhammed b. Hanefiyye’nin düşünsel muhalefeti Ma’bed’in siyasi ve ekonomik tavrının şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Basra’da Hasan’ı Basri’nin derslerine devam ettiği, Amr b. Ubeyd (ö: 144/761)’in Ma’bed’e intisab ettiği ve bunu gören Basra halkının da onun peşinden gittiği, Basra’da kader konusunu gündemde tuttuğu için Hasanı Basri’nin onu kendi meclisinden kovduğu da rivayetler arasındadır.³⁰

Ma’bed’in insanları etkilemesi ve takipçilerinin oluşması sonucu “Ma’bediyye” adında bir fırka dahi kaynaklarda geçmektedir. Onların temel

²⁵ İbn Asakir, *a.g.e.*, s. 312.

²⁶ Ahmed b. Yahya İbn Murtaza, *Tabakatü’l-Mutezile*, Thk.: Susana Diwald-Wizer. Beyrut-Lübnan, 1961, s.133,137.

²⁷ Ali Sami en-Neşşar, *Neşetü’l-Fikri’l-Felsefi fi’l-İslam*, c.1, s. 317; Ağa Dımeşki, *a.g.e.*, s. 235.

²⁸ Ali Sami en-Neşşar, *İslam’da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, c.2, s. 185.

²⁹ Ali Sami en-Neşşar, *Neşetü’l-Fikri’l-Felsefi fi’l-İslam*, c.1, s.318.

³⁰ Talat Koçyiğit, *a.g.e.*, s. 62.

düşüncesi “zenginlerden sadaka alıp fakirlere vermektir.”³¹ Ma’bed’in müdavimleri hakkındaki bu bilgi, Ebu Zer’in talebesi olan Ma’bed’in toplumdaki yoksul ve fakirlere ait düşüncelerini yansıtmaya açısından önemlidir.

Ma’bed’in ilk dönemlerde Emevi hükümdarları olan Muaviye ve Abdülmelik ile araları iyi iken daha sonraları neden Ma’bed’in Emevi yönetimine tavrı aldığı sorusu yanıtı netleşmeyen sorulardandır. Abdülmelik zamanında Bizans’a büyükelçi atanan ve halifenin oğluna eğitmen olan Ma’bed, neden İbn Eş’âs (ö:85/704) isyanına katılmıştır. Onu Emevi Hanedanına karşı tavrı almaya götüren süreç nedir? Ma’bed’in, İbn Eş’âs isyanına katılmasına kadar götüren süreç nasıl gelişti? Amacı dini mi yoksa siyasi mi? Bu ve benzeri soruların yanıtlarını netleştirebilecek kadar ayrıntılı bilgi mevcut değildir, ama bazı ipuçlarından hareketle bu sorulara yanıtlar bulunmaya çalışacağız.

Muhelif Kişiliği ve Vefatı

Sünni düşünürlerin geneline göre; Ma’bed el-Cühenî fitne taraftarı olduğu için bulduğu her fırsatı değerlendirme cihetine gitmiştir. Buna gerekçe olarak onun Abdurrahman b. Eşas (85/704) isyanına katılmasını gösterirler. Öncelikle İbn Eşas olayına kısaca bir değinmekte yarar var. Haccac, h.81 yılında Abdurrahman b. Eşas’ı komutasındaki ordu ile Rutbil’in üzerine göndermiş, Haccac daha içlere, fethe, bozguna devam etmesini istemiş ama Eş’as bunu ordusuna danıştıktan sonra kabul etmeyerek Haccac’a bayrak açmıştır. Onu bu yöne iten nedenler arasında, İbn Eş’as ordusunda ve halk nezdinde Haccac’ın zalim ve gaddar oluşunun yarattığı rahatsızlık, Mevalilere uygulanan politikalar ve Arap Müslümanlardan alınmayan vergilerin Mevalilerden alınması gibi nedenler sayılabilir.³² İbn Eşas’ın halifeliğini ilan ettiğini ve dolayısıyla Haccac’ın şahsında Emevilere bayrak açtığını haber alan Haccac, Halife Abdülmelik’ten yardım talep etmiş ve Haccac ile İbn Eşas arasında defalarca çatışma yaşanmıştır. H. 82 yılında Dar’ul-Cemacim’de vuku bulan çatışmadan da bir sonuç çıkmayınca, halife Abdülmelik’in emri üzerine İbn Eşas ile bazı pazarlıklar yapılmıştır. Bu pazarlıklardan da bir sonuç çıkmamıştır. H.83 yılında savaş 103 gün devam etmiş, nihayetinde İbn Eşas ordusu bozguna uğramış,

³¹ Montgomery Watt, *Free Will and Predestination In Early Islam*, London, 1948, s.53.

³² Hakkı Dursun Yıldız, “İbn Eş’âs”. DİA, c. 21, s. 33.

İbn Eşas Sicistan'a, Rutbil'e sığınmıştır. H. 85 yılında Rutbil tarafından öldürülmüştür.³³

İbn Eşas'ın isyanını kısada olsa bahsetmemizin sebebi, Ma'bed'in onun isyanına katılması ve bu isyan sonucu öldürülmesidir. Öncelikle Ma'bed'in h. 80 yılında öldürüldüğüne dair veriler, gerçeği yansıtmamaktadır. Eğer Ma'bed h.80'de öldürülmüşse, o zaman İbn Eş'as isyanına katılmamıştır. Çünkü İbn Eş'as isyanının başlangıcı h.81'dir. Ma'bed, İbn Eş'as isyanına katıldığına göre, h. 80'de öldürüldüğü bilgisi doğru değildir. Ma'bed büyük bir ihtimalle, İbni Eşas isyanının bastırılmasından sonra –ki buda h. 83 civarındır- halife Abdülmelik b. Mervan yada Haccac b. Yusuf tarafından³⁴ kardeşi Said ile birlikte idam ettirilmiştir.³⁵ Halife'nin ya da valisi Haccac'ın Ma'bed'i öldürmesinde ana sebep olarak kader görüşünü ifade eden kaynaklarımızda mevcuttur.³⁶ Ölümü hakkında bir değişik rivayet ise şöyledir. İbn Eş'as isyanı başarısızlıkla sonuçlanınca Ma'bed yakalandı ve kelepçelenerek Haccac'ın zindanına atıldı. Haccac, Ma'bed'e arpa, tuz, lapa dışında yiyecek verilmesini yasakladı.³⁷ Şiddetli işkencelere maruz kaldı. Sonra tarafları onu affetmesi için Haccac'dan şefaati dilediler. Fakat Ma'bed bu şefaati kabul etmedi. Dikkat edilirse Ma'bed kendisine sunulan bu fırsattan istifade etmeye çalışmamış, düşüncelerinin, inançlarının arkasında hayatı pahasına durmayı tercih etmiştir. Haccac onu yandaşlarıyla birlikte huzuruna çağırdı ve şöyle dedi:

-“Ey Ma'bed! Allah'ın sana yaptığı taksimatı nasıl görüyorsun?” Ma'bed ona şöyle cevap verdi:

-“Beni Allah'ın taksimatıyla baş başa bırak. Eğer O'nun taksimatında bana düşen bu ise, ben buna razıyım.” Haccac:

-“Ey Ma'bed! Senin bu şekilde kayıt altına alınman ve bağlanman Allah'ın kazası ile değil midir?” Ma'bed:

- “Beni senden başkasının bağladığını görmedim. Haydi bağlarımı çöz. Şayet Allah'ın kazası buna mudahil olursa buna da razıyım.”

³³ İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi*, c. 1-12, Çev.: Beşir Eryarsoy. Bahar Yay., İstanbul, 1986, c.4, s. 414-450.

³⁴ Yahya b. Hüseyin, *Resail'ül-Adl ve't-Tevhid*, Dar'ül-Hilal, 1971, c.1, s. 257.

³⁵ Mustafa Öz, *a.g.md.*, s. 281.

³⁶ İmam Şihabeddin Ebi Felah Abdilhay b. Ahmet b. M. Akriyy Hanbeli Dimeşki İbn İmad,: ö:H. 1032-1089). *Şezerat'uz-Zeheb*, Thk.: Abdulkadir ve Mahmut Arnavut. Beyrut, 1986, c.1, s.327.

³⁷ Muhammed Ammara, *Mutezile ve Devrim*, s.85.

*Bunun üzerine Haccac, ona işkence edilmesini emretti. Yapılan tüm eziyetlere sabırla göğüs geren Ma'bed el-Cühenî, işkence ile katledildi.*³⁸

Ma'bed'in de tıpkı Gaylan gibi ölümünden önce insanın özgür iradesini ve ilahi adaleti, ölümü ensesinde hissettiği bir ortamda dahi cesurca savunabilmesi, onun inancında ve düşüncesinde kararlı ve samimi olduğunu, sağlam bir karaktere ve oturmuş bir kişiliğe sahip olduğunu kanıtlar. Ayrıca Ma'bed ile Haccac arasındaki konuşmaya dikkat edilirse Ma'bed'in düşüncesini savunabilmek için muhalif bir tavır sergilediği rahatlıkla söylenebilir. Konuşmaya dikkat edilirse Ma'bed'in düşüncesini şekillendiren siyasi hesaplar değil, dini, ahlaki gerekçeler olduğu ifade edilebilir.

Bu çıkarsamalarımıza karşın, Ma'bed'in ölümünün dini değil, siyasi suçtan dolayı olduğunu ifade edenler de mevcuttur.³⁹

Kelam Konularına Kaynaklık Eden Görüşleri

Ma'bed el-Cühenî'nin kelami görüşlerini ayrı ayrı başlıklar halinde sunmak için ayrıntılı malumata sahip olmadığımızdan itikadi görüşleri genel olarak bu başlık altında değerlendirmeye alınacaktır.

Ma'bed el-Cühenî'nin asıl davası ve endişesi, bir sonraki başlık altında görüleceği üzere, Hasan-ı Basrı'ye yönelttiği sorudan anlaşıldığı kadarıyla ilahi adalet ilkesidir. Bu ilke sayesinde Emevi Hanedanının işlemiş olduğu zulüm ve haksızlıklara karşı gelmiştir. Ma'bed öldürülünce annesi Hasan-ı Basri ile karşılaşmış ve ona oğlunu anlatırken “*onun insanlara adaletten bahsettiğine tanık oldum*” demiş olması da bunu kanıtlamaktadır.⁴⁰ Mütezile'nin ileri sürdüğu ve felsefi olarak temellendirdiği adalet ilkesinin ilk alt yapısının Ma'bed tarafından oluşturulduğu söylenebilir.

Ma'bed'in yaşam şeklinden ve anlayışından anlaşılan, onun emr'i-bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-munker ilkesi çerçevesinde bir yaşam sürdüğüdür. O bu ilkenin bir gereği olarak insanları Ümeye oğullarına karşı gelmeye çağırmış ve kendisi de Muhammed b. Eş'as'la birlikte Emevilere isyan etmiştir.⁴¹ Muhalefet ettiği konular ve ileri sürdüğu gerekçeler, Ma'bed'in siyasi bir amaç için değil, dini bir kaygı ve

³⁸ Ali Sami en-Neşşar, *a.g.e.*, c.2, s.71.

³⁹ Ahmet Emin, *Fecru'l-İslam*, Ankara, 1976, s. 407.

⁴⁰ Ali Sami en-Neşşar, *a.g.e.*, c.2, s.70.

⁴¹ Ali Sami en-Neşşar, *a.g.e.*, c.2, s.70.

hassasiyet ile hareket ettiğini ortaya koyar. Ancak muhalefet tarzı ve siyasi bir amaca yönelik olarak gelişen İbni Eşas isyanına katılması, siyasi amaçlı olarak yorumlanmıştır.

İslam düşünce tarihinde kader konusundan bahsedildiği vakit, ilk akla gelen isim Ma'bed el-Cühenî'dir. Ma'bed el-Cühenî'nin, dini teklifler karşısında insanın iradesinin serbest olması gerektiği, aksi taktirde kulların ahirette cezalandırılmalarının bir manasının olmayacağını ileri sürerek insan merkezli bir teoloji öngördüğü söylenebilir. Başka bir ifade ile sorumluluğu kurabilmek için hürriyet temel ve ön şarttır. Önceki sayfalarda geçen Ma'bed'in yakalandıktan sonra Haccac'la olan konuşması, bu durumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Kadere sarılarak günahlarından kurtulmak isteyen bir kişinin sözlerini duyan Ma'bed'in şu cevabı verdiği rivayet edilir:

(La kader, el-emru Unufun) *“kader diye bir şey yoktur, işler, takdirsiz olarak, kendiliğinden meydana gelir.”*

Bazı alimler onun bu sözünden hareketle aşırı yorumlarda bulunmuşlardır. Bunlardan biri olan Ebû Zehra, Ma'bed'in bu sözüyle Allah'ın ezeli ilmini ve iradesini inkar etmiş olduğunu ifade eder.⁴² Ancak bu zorlama bir çıkarım gibi görünüyor. Günahlarını kadere atfeden bir zihniyete karşı katı bir tutum takınmasından hareketle, Ma'bed'in Allah tasavvurunu dile getirmek için yeterli veriler kaynaklarda yoktur. Ma'bed hakkında, özellikle düşüncesi hakkında yeterli verilerin olmayışı onun kelami bir doktrin oluşturup oluşturmadığı noktasında bize bir bilgi vermemekle beraber, yaşadığı dönem itibarıyla kelami konuların netlik kazanmadığı ve siyasi yönden çok çalkantılı olan o devirde kelami bir doktrin oluşmadığı ve Ma'bed'in de oluşturmadığı söylenebilir. Çünkü kelim ilminin meseleleri daha sonraki tarihi süreç içerisinde şekillenmiş ve bu meselelerin taraftarları ile kelim ilminin çizgileri netleşmiştir. İlk Kelami disiplinin Mutezile tarafından oluşturulduğu genel kabul gören bir görüştür.

Ma'bed'in itikadi görüşleri –özellikle kader görüşü- onu siyasi ve sosyal yönden de önemli kılmaktadır. Çünkü erken dönem İslam Tarihinde öne çıkmış kişilikler ve olaylar, sonraki dönemlerde Müslümanların hayatında önemli izler bırakmıştır.

Ma'bed'in fikirlerini nasıl oluşturduğu, bu fikirlerini neden hareketle şekillendirdiği net olmamakla beraber, muhtemelen bunların bir kısım beşer

⁴² Ebu Zehra, *a.g.e.*, s.137.

fiillerinin, özellikle zulüm veya şüpheli olanlarının hür irade ile olduğuna olan inancından kaynaklandığı söylenebilir. Çünkü o Emeviler döneminde yapılan zulmün Allah'ın takdiri ile olduğuna inanmayarak karşı tavır sergilemiştir.⁴³ Nitekim Hüseyin Atay Hoca da, İslam'da kader kavgasının iktidarların sorumsuzluk davasına dayandığını dile getirmektedir.⁴⁴ Ma'bed el-Cühenî ve Gaylan ed-Dımeşk gibi Kaderi kelamcılar, halifelerin keyfî uygulamalarına meydan okumuşlar ve en aşağıdaki uyrukları kadar halifelerin de yaptıkları adil olmayan işlerden sorumlu bulduklarını vurgulamışlardır.⁴⁵ Ma'bed'in resmi otorite ile sürekli çekişme içerisinde oluşu, onun düşünce ve inanının bir gereği şeklinde açıklanabilir. Başka bir şekilde yorumlamak için yeterli malumat bulunmamaktadır. Aşağıda gelecek olan Ma'bed ile Hasan-ı Basri arasındaki diyalog, onun nasıl bir kaygı ile Emevi yönetimine tavır aldığı ve mukadderatı tamamen Allah'a izafe etmeye neden karşı çıktığı hususunda bize fikir vermektedir.

Ma'bed el-Cühenî yanında Ata b. Yessar olduğu halde Hasan-ı Basri'ye gelip diyorlar ki:

- Ey Ebû Said (Hasan-ı Basri'nin künyesi), bu melikler Müslümanların kanını akıtıyorlar, mallarını alıyorlar, (zulüm) yapıyorlar da yapıyorlar. Ve diyorlar ki: "şüphesiz Allah bizim davranışlarımızı kaderiyle tayin etmektedir". Bunun üzerine Hasan-ı Basri:

- Allah'ın düşmanları yalan söylüyorlar."⁴⁶

Bu alıntıyı değerlendirdiğimizde Ma'bed'in asıl çıkışının dini bir niteliğe sahip olduğu, Emevilerin, uygulamalarını kadere izafe etmelerinin, dolayısıyla Allah'ın takdirine atfetmelerinin kendisinde bir rahatsızlık yarattığı açıkça görülebilir. Ma'bed'in fitne taraftarı, Müslümanların birlik ve dirliklerini bozmaya yönelik düşünce taşıdığı şeklinde onun hakkında ileri sürülen iddiaların doğru olmadığı kanaatine varılabilir. Ma'bed, İlahi adaletin bir gereği olarak Emevi

⁴³ Montgomery Watt, *a.g.e.*, s.103.

⁴⁴ Hüseyin Atay, *İrade ve Hürriyet*, Ankara, 2002, s. 136.

⁴⁵ Macit Fahri, *İslam Felsefesi Kelamı ve Tasavvufuna Giriş*, Çev.: şahin Filiz. İstanbul, 2002, s.12.

⁴⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Müslim Mervezî İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Me'ârif*, Thk.: Servet Ukkāře, Dar'ul-kutub, H.1379, M. 1960, s. 441; Nadim Macit, *Eylem Değişim İlişkisinin Teolojik Yorumu*, Samsun, 2000, s.322; Muhammed İkbāl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, Çev.: Dr. N. Ahmed Asrar. İstanbul, s. 152-153; Montgomery Watt, *a.g.e.*, s.122.

zulmünü red etmiştir. Aynı şekilde bu alıntıdan da Emevilerin cebr ideolojisini her eylemlerine gerekçe olarak kullandıklarını açıkça görmek mümkündür.

Ma'bed'in, Emevi Hanedanının ekonomik uygulamalarını da benimsemediği yukarıdaki alıntıdan anlaşılmaktadır. Ma'bed'in Ebû Zer'in talebesi olduğu hatırlanırsa, Ma'bed'in de Ebû Zer gibi, altın ve gümüşü biriktirip halkın menfaatine sunmayanlara muhalefet etmenin gerekli olduğuna, malın ve servetin belli ellerde tutulmaması gerektiğine, halkın arasında paylaşılması gerektiğine inandığı⁴⁷ ve bu doğrultudaki düşünceleri yaymaya çalıştığı söylenebilir. Ebû Zer'in "mal Allah'ın değil, Müslümanların malı" olduğu şeklindeki düşüncelerini de dillendirmiştir. Emevilerin, "mal Allah'ın malıdır, dilediğine verir" düşüncesini toplum içerisinde yaygınlaştırarak kendi tasarruflarını meşrulaştırma gayreti içerisine düşmelerine karşılık, Ebû Zer ve onun bu düşüncesinin benimseyicisi olan Ma'bed'in, "mal Müslümanların malıdır, ve Müslümanlara verilmelidir" düşüncesini dillendirerek hakim iktidarın ekonomik politikalarını reddettikleri sonucuna varılabilir.

Ma'bed'in siyasi olarak tavrını belirleyen faktörler, Emevilerin, Müslümanların mallarını Allah'ın malı olarak kabul etmeleri, cebr anlayışını desteklemeleri, ilahi kaderin onları Müslümanların başı ve beytü'l-malın hakimi yaptığı şeklindeki düşünceleri ve uygulamaları olduğu ifade edilebilir. Ancak, inanışına sadık olduğu anlaşılan Ma'bed'in, kesin olmamakla beraber Halife Abdulmelik tarafından Bizans'a büyükelçi olarak atandığı ve halifenin oğluna murebbiyelik yaptığı önceki sayfalarda ifade edilmişti. Ma'bed'in elinde bu önemli iki paye olduğu halde, Emevi yönetim anlayışına karşı çıkarak taşıdığı düşünceyi yaymaya çalışması, kesin ve açıklayıcı bir bilgi olmamakla beraber, ancak düşüncelerinin ve inanışlarının bir gereği olarak yaptığı şekilde açıklanabilir. Ebû Zer ekolünün bir temsilcisi olan Ma'bed'in, o günkü İslam toplumunun işleyişinde beliren problemlerde Emeviler'e bir tepki olarak kaderi nefyetmesiyle teklifin meşruluğunu ve hür iradeyi savunması, onun adalet ve emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker konusundaki düşüncelerinin bir gereği olduğunu belirtmek daha yerinde bir açıklama olur.⁴⁸ Devlet erkânının başına yakınlığı kazanabilen bir insanın, siyasi bir amaç taşımaksızın veya çalıştığı alanda başarısız olmaksızın cezalandırılması pek olan bir durum olmamakla beraber; Ma'bed'in siyasi bir amacı veya görevinde başarısız olduğuna dair bir bilginin olmayışı, onun Emevi

⁴⁷ Ali Sami en-Neşşar, *a.g.e.*, c.1, s.327.

⁴⁸ Mustafa Öz, *a.g.md.*, s. 282.

hanedanının uygulamalarına kendi inanış ve dūřünüřünün bir gereği, başka bir ifade ile “*emri-bi’l-maruf nehy’i-anil-munker*” prensibinin bir gereği olarak cephe aldığı Őeklinde yorumlanabilir.

BİBLİYOGRAFYA

- AĞA DİMEŞKİ**, M. Munir Abduh. “Numuzecu Mine’l-âmalı’l-Hayriyye”, Riyad, H.1349 / 1977.
- AMMARA**, Muhammed. Mutezile ve Devrim. Çev. İbrahim Akbaba. Yöneliş Yay., İstanbul, 1998.
- ATAY**, Hüseyin. İrade ve Hürriyet. Atay ve Atay Yay., Ankara, 2002.
- CABİRİ**, Muhammed Âbid. İslam’da Siyasal Akıl. Çev. Vecdi Akyüz. Kitabevi Yay., İstanbul, 1997.
- DÜZGÜN**, Şaban Ali. Sosyal Teoloji. Akçağ Yay., Ankara, 1999
- EBŪ ZEHRA**, Muhammed. İslam’da Siyasal İtikadi ve Fikhi Mezhepler Tarihi. Çev. Komisyon. Hisar Yay., İstanbul.
- EMİN**, Ahmet. Fecrü’l-İslam. Çev. Ahmet Serdaroğlu. Kılıç Kitapevi, Ankara, 1976.
- ESS**, j. Van. “MA’BAD b. ABD ALLAH b. UKAYL AL-DJUHANİ” md., The Encyclopaedia of İslam, (New Edition), vol. 5, Leiden, 1979.
- _____”The Qadariyya In Syria: A Survey, Proceeding of The First International Conference on Bilad al-Sham”. 20-25 April 1974. Amman – 1984. *IRCICA*: 53-60.
- EŞARİ**, Ebu’l- Hasan Ali b.İsmail. Makalâtü’l- İslâmiyyîn. Nşr. Helmut Ritter. Wiesbaden, 1980.
- FAHRİ**, Macit. İslam Felsefesi, Kelamı ve Tasavvufuna Giriş. Çev. Şahin Filiz. İnsan Yay., İstanbul, 2002.
- GÜLER**, İlhami. Allah’ın Ahlakiliği Sorunu. Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002.
- İBN ASAKİR**, Ebi Kasım Ali b. Hasan. Tarihu Medinet-i Dimeşk. c.59, (1-80) Thk: Ali Şîrî. Dar’ul-Fikr.
- İBN HACER**, Askalani. Tehzibu’t-Tehzib. C.I-X, Darsader, Beyrut, H. 1326,
- İBN HAZM**, Ebi M. Ali b. Ahmet b. Said Endulisi. Cemheretu Ensabu’l-Arab. c.1-2, Daru’l-Kutub’ül-ilmiiyye, Beyrut, Lübnan, 1983. H. 1403.
- İBN İMÂD**, İmam Şihabeddin Ebi Felah Abdilhay b. Ahmet b. M. Akriyy Hanbeli Dimeşki. (ö:H.1032-1089) Şezerat’uz-Zehab. c.I-X, Thk: Abdulkadir ve Mahmut Arnavut. Dar İbn Kesir, Beyrut, 1986.
- İBN KUTEYBE**, Ebu Abdullah Muhammed b. Müslim Mervezî. Kitabu’l-Me’ârif, Thk: Servet Ukkaşe. Dar’ul-kutub, H.1379, M. 1960; el-Me’ârif, Neşr: M. İsmail Abdullah es-Sâvi, I. Baskı, Matbaât’ul-İslamiyye, Mısır-Ezher, 1934.
- İBN MURTAZA**, Ahmed b. Yahya. Tabakatü’l-Mutezile, Thk: Susana Diwald-Wizer. Beyrut-Lübnan, 1961.
- İBN’ÜL-ESİR**, İzzeddin Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed. El-Kamil Fi’t-Tarih Tercümesi, c. 1-12, Çev. Beşir Eryarsoy. Bahar Yay., İstanbul, 1986.
- İKBAL**, Muhammed. İslam’da Dini Dūřüncenin Yeniden Doęuđu, Çev. Dr. N. Ahmet Asrar. Birleřik Yay., İstanbul.
- KOÇYİĞİT**, Talat. Hadisciler ile Kelamcılar Arasındaki Münakařalar, AŪİF. Yay., 1969.
- LAOUST**, Henry. İslam’da Ayrılıkçı Görüşler, Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Sabri Hizmetli. Pınar Yay., İstanbul, 1999.
- MACİT**, Nadim. Eylem Değişim İlişkisinin Teolojik Yorumu, Etüd, Yay., Samsun, 2000.

-
- NEŞŞÂR**, Ali Sami. Neşetü'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslam. Türkçesi; İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu. c. I-II, Çev: Osman Tunç. İnsan Yay., İstanbul, 1999.
- ÖZ**, Mustafa. "Ma'bed el-Cühenî", DİA, c. 27, s. 281-282.
- ŞEHRİSTANİ**, Ebi Feth M.b. Abdülkerim b. Ebi Bekr Ahmed. El-milel ve'n-Nihal, c.I-II, Thk: Emir Ali Mehna, Ali Hasan Faur. Daru'l-Marife, Beyrut-Lübnan, 2001.
- ŞEREFEDDİN**, M., "Kaderiyye Yahut Mutezile", Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, S. 15. İstanbul, Mayıs-1930.
- TİRMİZİ**, Ebu İsa M. b. İsa b. Sevre. Süneni Tirmizi Tercümesi, c.4, İman; 4. Hadis, Terc: Osman Zeki Mollamehmetoğlu, Yunus Emre Yay., İstanbul.
- TRITTON**, A.S., İslam Kelamı, Çev. Mehmet Dağ. Ankara, 1983.
- WATT**, Montgomery. Free Will and Predestination In Early İslam, Luzac Company Ltd. London, 1948.
- İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, Çev. Ethem Ruhi Fırlah. Umran Yay., Ankara, 1981.
- YAHYA B. HÜSEYİN**. Resail'ül-Adl ve't-Tevhid, c.I-II, Dar'ul-Hilal, 1971.
- YILDIZ**, Hakkı Dursun. "İbn Eş'âs, Abdurrahman b. Muhammed", DİA, c. 21, s. 32-33
- ZEHEBİ**, Abdullah M. b. Ahmed b. Osman. Mizanu'l-İtidal, c.1-4, Thk. Ali M. Becavi. Dar'ul-İhya'il-Kutub'il-Arabiyye.